

Din Eğitimi Açısından İctihâd Dergisinde Medrese, Cerr, Köy İmamaları ve Softalara Yönelik Değerlendirmeler¹

Abdullah DUMAN

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul/Türkiye.
Dr., Directorate of Religious Affairs, İstanbul/Turkey.
e-posta: abdduman1001@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-7930-4060

DOI: 10.34085/buifd.1261300

Öz

Araştırmanın amacı, Batıcılık ideolojisine sahip İctihâd'ın din eğitimi meselelerine getirdiği çözüm önerilerini tespit etmek ve dönemin sorunlarının daha geniş bir perspektiften değerlendirilmesine katkı sağlamaktır. Osmanlı Devleti'nde eğitim; ıslah ve yenilik faaliyetlerinin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Eğitim, özellikle son dönemde devletin içinde bulunduğu buhranlı durumdan kurtulmanın bir çaresi ve modernleşmenin bir aracı olarak düşünülmüştür. Bu süreçte eğitim kurumları ve yöntemleri giderek Batılılaşmıştır. Bu dönemde İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi üç büyük paradigma din eğitimi konularında kendi anlayışlarını ortaya koymuşlardır. Bu düşünce ekolleri, din eğitimine özellikle toplumsal ve ahlaki ilerleme ve gelişmenin bir yönünü teşkil etmesi bakımından önemli görevler yüklemiştir. II. Meşrutiyet ve sonrasında din eğitimi açısından bakıldığında medreseler, mekteplerde dini tedrisat, ailede din ve ahlak terbiyesi, laiklik, tevhid-i tedrisat, milli eğitim, hutbe ve vaazlar gibi geniş bir gündem bulunmaktadır. Bu konular dönemin dergilerinde ele alınmıştır. Dönem dergilerinden biri olan İctihâd da bu konularla yakından ilgilenmiştir. İctihâd, Batıcılığın başlıca yayın organıdır ve Eylül 1904 ile Aralık 1932 tarihleri arasında 358 sayı olarak yayınlanmıştır. Dergide öncelikle din eğitiminde yaşanan sorunlar belirtilmekte ve daha sonra bu sorunlara yönelik çözüm önerileri sunulmaktadır. Dergi Batıcı kimliği ile ön plana çıktığından, dergide ortaya konulan çözümler de bu ideolojiye paralel olmuştur. Ancak, dergide din eğitimine dair getirilen tüm görüşlerin Batıcı yaklaşımı taşıdığı söylemek de doğru olmaz. Örneğin; dergide medreselerin tamamen kaldırılması ve çağdaş eğitime geçilmesi fikri ön plana çıkmaktadır. Bu yaklaşım derginin Batıcılık ideolojisi ile ilgilidir denilebilir. Diğer taraftan bu fikrin karşısında medreselerin kaldırılmayıp ıslah edilmesi de savunulmuştur. Bu çalışma ile İctihâd'da ele alınan din eğitimi konularından medrese, cerr, köy imamaları ve softalara dair yaklaşım ve görüşler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İctihâd Dergisi, Medrese, Medreselerin Islahı, Cerr, Köy İmamaları, Softalar.

¹ Bu makale "Eğitim (Din Eğitimi) Açısından Sebülürreşâd ve İctihad Dergilerinin İncelenmesi ve Karşılaştırılması" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir. / This article is derived from a doctoral thesis entitled "Examination and Comparison of Sebilurresad and Ictihad Magazines in terms of Education (Religious Education)"

Evaluations of Madrasah, Cerr, Village Imams and Softas In Ictihad Magazine In Terms of Religious Education

Abstract

The aim of the research is to determine the solution proposals brought by the Ictihad journal, which has a Westernist ideology, to the issues of religious education and to contribute to the evaluation of the problems of the period from a wider perspective. Education in the Ottoman State; constitutes a large part of improvement and innovation activities. Education, especially in the last period, has been considered as a solution to get rid of the state of crisis and a tool of modernization. In this process, educational institutions and methods became increasingly westernized. During this period, three major political movements such as Islamism, Turkism and Westernism defended their own understanding of religious education. These schools of thought have assigned important duties to religious education, especially in terms of constituting an aspect of social and moral progress and development. In terms of religious education in the 2nd Constitutional Era (II. Meşrutiyet) and afterwards, there is a wide agenda such as madrasahs, religious education in schools, religious and moral education in the family, secularism, unity of education (Tevhid-i Tedrisat), national education, khutbah and sermon. These issues were covered in the journals of the period. Ictihad, one of the periodical journals, was also closely interested in these issues. The main publication organ of Westernism is Ictihad. Ictihad was published between 1904 and 1932 as 358 issues. In the journal, firstly, the problems experienced in religious education are stated and then solutions are offered for these problems. Since the magazine comes to the fore with its westernizing aspect, the solutions put forward in the magazine are also parallel to this ideology. However, it would not be correct to say that all the views on religious education in the journal have a Westernist approach. For example; in the magazine, the idea of closing madrasahs and transitioning to modern education comes to the fore. It can be said that this approach is related to the western ideology of the journal. On the other hand, besides this idea, it was argued that the madrasahs should not be closed but reformed. With this study, the approaches and views on madrasahs, cerr, village imams and softas were examined in the journal.

Keywords: Religious Education, Ictihad Magazine, Madrasah, Improvement of Madrasahs, Cerr, Village Imams, Softas.

Giriş

II. Meşrutiyet, Türk siyasi tarihinin dönüm noktalarından biridir². Bu dönemde Osmanlı Devleti siyasetten hukuka, eğitimden iktisada birçok yönde önemli adımlar atmıştır. Cumhuriyet'teki eğitim plan ve uygulamaları da büyük ölçüde bu dönem ile ilgilidir.³

Osmanlı Devleti'nde basın araçlarının ortaya çıkması ve gelişmesi Batıya göre farklılık göstermiştir. Osmanlı'nın gazete ve dergi gibi süreli yayınlarla tanışmasında Fransa önemli bir rol oynamış, dergi ve gazete yayınları Fransız modeline göre hazırlanmıştır.⁴ Avrupa düşünce sisteminin model olarak alındığı Tanzimat devrinde yayın hayatına başlayan süreli yayınlar değişik isimler altında Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerine intikal etmiştir.⁵ II. Meşrutiyet'in

² II. Meşrutiyet döneminin özellikleri için Bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* (İstanbul: İletişim Yay., 1998), 35-47.

³ Hukuk, anayasal hareketler, siyasi oluşum ve dernekler de Meşrutiyet Dönemi'nin bir ürünüdür. Bunlar şu ya da bu şekilde değişiklikler göstererek Cumhuriyet dönemine aktarılmıştır. Bk. Taner Aslan, "İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet'e Tesirleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, (Ağustos 2008), 371.

⁴ E. Özgür Gönenc, "Türk Basınında Fransız Modeli ve Etkileri", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. 20, (2005), 98. Türkiye basınının gelişimi için Bk. Ali Gevgili, "Türkiye Basını", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yay., 1983), 1/202-203.

⁵ Nurcan Şen, "Tanzimat Devri Periyodikleri ve Dergicilik", *Gazi Türkiyat* 5 (Güz 2009), 381-393. Osmanlı'da gazete için kullanılan kelimeler ilk yıllardan itibaren çeşitlilik göstermiş; gazete ceride, jurnal ve mevkûte gibi adlarla

getirdiği özgürlükçü ortam matbuat hayatını etkilemiş ve bu ortamda gazete ve dergi sayılarında artış yaşanmıştır. İslamcı, Türkçü ve Batıcı ideolojiler dönemin süreli yayınları ile halka seslerini duyurmuşlardır. Bu anlamda İctihâd⁶, Batıcı paradigmanın önde gelen bir temsilcisi olmuştur. Dergi, Eylül 1904 ile Aralık 1932 tarihleri arasında 358 sayı olarak yayınlanmıştır. Derginin sahibi Dr. Abdullah Cevdet'tir.⁷

Derginin bütün dönemlerinde değişmeyen vasfı kendine özgü batıcılığıdır. Türk Yurdu ve Sebülürreşâd'da da değişim ve yenilik isteyen yazarlar bulunmaktadır. İctihâd'ı konu bakımından baskın batıcı kimliği altında üç ayrı döneme ayırmak mümkündür: 1904-1911 yılları arasında siyasi görüşlerin ağırlıkta olduğu dönem, 1911-1918 yılları arasında toplumsal ve kültürel görüşlerin ağırlıkta olduğu dönem ve 1918'den sonra edebi, felsefi görüşlerin ve çalışmaların ağırlıkta olduğu dönemdir.⁸ 1904'ten 1932'ye olan süreçte, Batıcılık konusunda yapılan öneri, taktik, plan ve programların çoğu İctihâd dergisi kaynaklıdır. Laik toplumdan şapka devrimine kadar birçok alandaki öneriler ilk defa İctihâd'ın sütunlarında yankı bulmuştur.⁹ Cumhuriyet idaresi, bir zamanlar İctihâd'ın savunduğu prensipleri hayata geçirmiş ancak derginin kurucusu Abdullah Cevdet, bu olayların içinde destekçi olarak kalmış ve aktif bir rol alamamıştır.¹⁰

İctihâd'ın din konusunda ağırlıklı görüşü bir vicdan oluşturması bakımından dinden toplumun istifade etmesi yönündedir. Dergide, ibadet ve inancın ahlâk ve davranışlara yansdığı, İslâmiyet'e bağlılığın yüzeysel olmadığı bir din anlayışı ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan dergide, dinin zamanla yerini felsefi bir dindarlığa bırakılacağı da savunulmuştur.¹¹ Bu anlamda toplum için yeni bir ethic yaratma çabaları Abdullah Cevdet'i, Bahâîliği bu görevi ifa etmek için topluma sunmaya kadar götürmüştür. Bahâîlik, Abdullah Cevdet tarafından biyolojik materyalizme geçiş için bir aşama olarak benimsenmiştir.¹² Görüşlerini Jean-Marie Guyau'nun vecibesiz ve müeyyidesiz felsefi din yaklaşımıyla bağdaştıran Abdullah Cevdet, modern toplumdaki din yokluğunun bu şekilde kapatılabileceğini bunun Bergson'un élan vital (yaşam atılımı) kavramı benzeri bir işlevi olacağını düşünmüştür. Ancak dinlerin şaşırtıcı yükselişi kaçınılmaz olduğu varsayılan din yokluğu projesini geçersiz kılmıştır.¹³

İctihâd'ın yayın hayatına çıktığı ve basın yayın faaliyetlerinin kendi dinamizmini giderek arttırdığı XX. yüzyılın ilk on beş yılında bütün dünyada eğitim düşüncesinde hızlı

anılmıştır. Bk. Alim Kahraman, "Matbuat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/122.

⁶ İctihâd Dergisi için Bk. Nazım H. Polat, "İctihâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/446-448. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981). Yunus Emre Tansu, *Batıcı Düşüncenin Etkili Bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi (1904-1932)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002). Uğur Gündüz, *Basında Batılılaşma Tasarımı: Jön Türk Gazeteciliği İle Günümüz Gazeteciliğinin Karşılaştırılması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 167-199.

⁷ Abdullah Cevdet için Bk. M. Şükrü Hanioglu, "Abdullah Cevdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998, 1/122.

⁸ Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları* (Ankara: Lotus Yay., 2007), 80-82.

⁹ Yunus Emre Tansu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 4/1 (17 Nisan 2018), 140.

¹⁰ Tansu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi", 118.

¹¹ Abdullah Duman, *Eğitim (Din Eğitimi) Açısından Sebülürreşâd ve İctihad Dergilerinin İncelenmesi ve Karşılaştırılması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 434-541.

¹² Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 338-339. Abdullah Cevdet'in Bahailik ile ilgili yaklaşımı için Bk. Abdullah Cevdet, "Mezheb-i Bahauallah-Din-i Ümem", *İctihad* 17/144 (1 Mart 1922), 3015-3016.

¹³ M. Şükrü Hanioglu, "Anlaşılamayan Adam", *Sabah* (20 Mayıs 2023). İctihad dergisinde din ve din anlayışının değişimi için Bk. Duman, *Eğitim (Din Eğitimi) Açısından Sebülürreşâd ve İctihad Dergilerinin İncelenmesi ve Karşılaştırılması*, 110-127.

değişiklikler olmuş ve çağdaş eğitim akımları doğmuştur.¹⁴ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra eğitim konusu ülkenin gündemini daha çok meşgul etmeye başlamıştır. Hemen her kademedeki eğitim kurumlarında yenilik girişimleri daha hızlı bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır¹⁵ İctihâd'da, Osmanlı toplumundaki eğitim sorunları ve bu sorunların çözümüne dair görüşler paylaşılmış ve toplumun en büyük hastalığının cehalet olduğu vurgulanmıştır. Dergide eğitimin amacının, kişilerin bilgi sahibi kılınmasının yanında insani yönlerinin ortaya çıkarılması ve toplumu buhranlı zamanlarda kurtarabilecek nesillerin yetiştirilmesi olduğu belirtilmiştir. Dergide, eğitimde ezbercilik yerine öğrenciye muhakeme yapma yetisinin kazandırılması ve çağa uygun bir eğitim sistemine geçilmesi gerektiği savunulmuştur. İctihâd'da milli terbiyenin şartlarından birinin de din terbiyesi olduğu zikredilmiştir. İctihâd'ın daha çok seküler bir anlayışı benimsemiş olması ve dine mesafeli duruşu düşünüldüğünde din eğitimi meseleleri ile yakından ilgilenmesi ve bu alanda değerlendirmelere gitmesi dikkat çekici bir durumdur.¹⁶ İctihâd'da din eğitimi açısından bakıldığında "cerr, softalık, dervişlik, köy imamları, hutbe, vaaz, vaizlik, medrese, mekteplerde din dersleri, Darülfünun, Anglo-Saksonlar'da dini terbiye, ailede dini ve ahlaki terbiye, Tevhîd-i Tedrisât, laik eğitim ve milli terbiye" gibi geniş bir konu yelpazesi bulunmaktadır.¹⁷

Erken dönem Cumhuriyet ideolojisinin fikir merkezlerinden biri olan İctihâd günümüz eğitim ve din eğitimine kaynak teşkil etmektedir. İctihâd üzerinden yapılan bu araştırmanın amacı derginin din eğitimi meselelerine getirdiği çözüm önerilerini tespit etmek ve dönemin din eğitimi sorunlarının daha iyi bir şekilde kavranmasına katkı sağlamaktır. Çalışmanın temel problemini "Batıcılık akımı din eğitimi meseleleri ile ne derecede ilgilenmiştir? Ortaya konan görüşler din eğitimi sorunlarının çözümünde nasıl bir yol göstermektedir? Bu akım düşünürlerine göre medrese ve medreselilerin yaygın din eğitimindeki fonksiyonları ne durumdadır?" soruları oluşturmaktadır. Araştırma yüzyılın başındaki süreli yayınlardan biri olan İctihâd'da yayınlanan çalışmaların konu bağlamı değerlendirilmesi açısından önemlidir. Çalışmanın diğer önemli yanı da din eğitimine mesafeli yaklaşan bir ideolojinin fikirlerinin tespit edilerek daha bütüncül bir bakış açısı kazanmaya katkı sağlanmasıdır.

Bilimsel bilgi elde etme süreci olarak tanımlanabilen bilimsel araştırma ya da kısaca araştırma, etkinliklerden oluşan sistematik bir süreçtir.¹⁸ Araştırma deseni, araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla geliştirilen bir plandır.¹⁹ Araştırmada nitel araştırma

¹⁴ Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", 100. Yılında II. Meşrutiyet: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yay., 2009), 263. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1908), Kurtuluş Savaşı dönemi (1919-1922) ve Türkiye Cumhuriyeti (1923'ten sonraki dönem) eğitiminin temel özellikleri için Bk. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö. 1000 - M.S. 2019* (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 265-329. II. Meşrutiyet devrinde eğitim akımları için Bk. Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)* (Ankara: Ocak Yay., 1996), 41-154. Dönemin eğitim akımları, düşünürleri ve eğitime bakış açıları için. Bk. Ali Ünişen, *II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Yayımlanan Başlıca Mecmualardaki Eğitim Bilimleri İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 74.

¹⁵ Mehmet Salih Erkek, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 123.

¹⁶ Batıcılık akımının din eğitimi ve öğretim görüşleri için Bk. Recai Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 201-275. Son dönem Osmanlı'da din eğitimi tartışmaları için Bk. Fatma Çapcıoğlu, *Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

¹⁷ İctihâd'da eğitim ve din eğitimine dair yazı ve makalelerin fihristi Bk. Duman, *Eğitim (Din Eğitimi) Açısından Sebülürreşâd ve İctihâd Dergilerinin İncelenmesi ve Karşılaştırılması*, 517-541.

¹⁸ Şener Büyüköztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum İstatistik* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2014), 1.

¹⁹ Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 134.

yöntemlerinden betimsel desen tercih edilmiştir. Araştırma, İctihâd'ın tüm sayılarını kapsamaktadır. Araştırmada verilere ulaşmada tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır. Tarama modelinde araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır ve herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez.²⁰ Yazarlarının söylemlerine bakılarak dergilerin tamamının taranması ve içerik analizleri ile elde edilen veriler konu başlıkları halinde ele alınmıştır. Araştırmada, din eğitimi konularından “medreselerin ıslahı, medreselerde Arapça yeterliliği, medrese binaları, softalık, cerr ve köy imamaları” dokümantasyon metodu çerçevesinde incelenmiştir.²¹ Daha çok medrese ve medreselileri ilgilendiren bu konular, derginin din eğitimi meselelerine yaklaşımını konu bağlamı değerlendirilebilmek için seçilmiştir.

1. Medreseler

Medreseler, Osmanlının köklü kuruluşlarından ve eğitim sisteminin temelini oluşturmaktadır. Birçok düşünür ve ilim adamı medreselerden yetişmiştir. Eğitimde mektep sistemine geçilmesi, geleneksel kurumlardan olan medreselerin ihmal edilmesinin nedenlerinden biridir. Tanzimat dönemine uzanan medreselerin kendini yenileyememe sorunu üzerinde, II. Meşrutiyet döneminde daha yoğun bir şekilde durulmuştur. Bu bakımdan İctihâd'da “medreselerin ıslahı, medrese binaları ve medreselerde Arapça öğretimi” öne çıkan konulardan olmuştur.

1.1. Medrese Binaları

Eğitim ve öğretim kurumlarının fiziki açıdan elverişli olması eğitimin daha kaliteli ve verimli bir şekilde sürdürülmesine katkı sağlamaktadır. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde medrese binaları eskimiş ve sıhhi açıdan ideal yerler olmaktan çıkmıştır. Medrese talebeleri rutubetli ortamlarda ders işlemek zorunda kalmakta ve talebelerin birçoğu da bu nedenden ötürü hastalıklara maruz kalmaktaydı. Dönemin düşünürleri, bu duruma dikkat çekmiş ve medrese eğitiminin daha sağlıklı ve modern ortamlarda sürdürülmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Medreseler temel olarak mimari özellikleri bakımından bir avlu etrafına yerleştirilmiş talebe odası, görevli odası ve dershanelerden oluşan yapılardır. Osmanlıda genel olarak medreseler; ihtiyaca, vakfedenin özel isteğine ve iklim şartlarına göre şekillenmiştir.²² Osmanlı medreseleri inşa edilirken ders yapma ve mütalaa özel mekânlarının yanında, yatma, dinlenme, sağlık ve beslenme imkânlarını da en iyi şekilde sağlayacak hücre sistemi benimsenmiştir.²³ XIX. yüzyılda medreselerin tamiri ve inşası için bizzat padişahlar tarafından irâde çıkarılıp maddi yönden destek verilmek suretiyle en azından harap olmalarının engellenmeye çalışıldığı, mali yönetimlerinden evkaf vekâletinin sorumlu tutulduğu ve merkezi bir otorite tarafından kontrol altına alındığı bilinmektedir.²⁴

Abdullah Cevdet, Macaristan'da Hristiyan rahiplerini yetiştiren bir mektebi ziyaret etmiştir. Cevdet oradaki izlenimlerini okuyucuları ile paylaşmakta, medrese ve rahipler

²⁰ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Nobel Yay., 2002), 77.

²¹ Dokümantasyon metodu için Bk. Ali Baltacı, “Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 376-377. Bk. Bilgen Kırıl, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 170-189. G. A. Bowen, “Document Analysis as a Qualitative Research Method”, *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 27-40.

²² Ayşe Zişan Furat, “Eğitim-Mimari İlişkisi Açısından Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 206-207.

²³ Suat Çebeci, “Eğitim Anlayışı Açısından Osmanlı Medreseleri İle Orta Asya Medreselerinin Mimari Özellikleri”, *Osmanlı Medreseleri: Eğitim ve Yönetim ve Finans* ed. Fuat Aydın (İstanbul: Mahya Yay., 2019), 418-420.

²⁴ Murat Akgündüz, *XIX. Asır Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Beyan Yay., 2004), 139-140.

mehtebini mukayese etmektedir. "Mektep büyük bir bahçe içinde kargir muazzam bir binadır... Yemek salonlarını, laboratuvarlarını, yatak odalarını, ulûm-ı tabiiye müzelerini, kimya ve fizik dar-ül mesaiyelerini, mûsikîye ve spora mahsûs salonlarını ziyaret ettim hayretim, hicrânım kat kat arttı... Her mektebin gâyesi elbette yükseltmek, maddeten manen yükseltmektir, medreseler bu gâyenin zıddı bir neticeye varyordu."²⁵

Yazar, Viyana'daki Rahipler Mektep binasını İstanbul'daki yeni postahane ve Düyûn-ı umûmiyye binası seviyesinde teşkil ettirildiğine işaret etmekte ve böyle bir yerde yetişen Macar softasının düşünce ve fikir gelişiminin daha iyi olacağına dikkat çekmektedir: "(Viyana)'nın bizim yeni postahane ve Düyûn-ı umûmiyye binalarına benzeyen (Farer Şule)'sinde gördüğüm (Daniel Edwargo) ismindeki bir genç Macar softanın kafasını düşündüm."²⁶ Bir göz doktoru olan Abdullah Cevdet, eğitim ve öğretimin sürdürüldüğü yerlerin sınıf, sıra, duvar rengi ve aydınlatmasına kadar göz sağlığı da dikkate alınarak fiziki ve sıhhi açıdan en uygun tarzda olması gerektiği üzerinde durmuş ve bu konuda İctihâd'da ince detaylara varan yazı ve görsel tanıtımlar paylaşmıştır.²⁷ Dergide medreseler dışında mektep binaları için de ülke sınırları dışından karşılaştırmalar yapılmıştır. İctihâd'da Musa Carullah Bigiyef'in Finlandiya izlenimleri aktarılırken tâlî mektep binalarının cennet misali olduğu zikredilmektedir. "Tâlî mekteplerin: Cennet misali binalarını... umûmiyyetle baş gözüyle görünen ahvâl-i ictimâiyelerine hayran olup Finlerin bu hallerini beğenmişim."²⁸

İctihâd'da, medrese binalarının eğitim ve öğretim açısından yetersiz olduğu ve sağlık açısından talebelerin olumsuz yönde etkilendiği belirtilmiştir. Viyana'da rahip yetiştirilen bir mektep binası ve özellikleri örnek gösterilerek eğitim ve öğretim için ideal fiziki ve sıhhi ortam tasvir edilmiş ve medreselerin çağın gereklerini taşımadığına dikkat çekilerek bu eksikliğin giderilmesi tavsiye edilmiştir.

1.2. Medreselerde Arapça Yeterliliği

Medrese eğitiminde Arapça'nın öğretilmesi ve kullanılmasının ayrı bir yeri vardır. Ders kitaplarının birçoğu Arapça olduğundan Arapça, medrese eğitiminde kilit taşı durumundadır. Medreselerde Arapça'nın yeterli bir şekilde öğretilmediği ve medrese talebelerinin Arapça'yı kullanmadığı II. Meşrutiyet döneminde medrese ile ilgili tartışılan konular arasında yer almıştır.

Arapça, medreselerde İslâmi kaynaklara ulaşma aracı olarak kullanılmış ve Arapça ile toplumsal iletişim amaçlanmamıştır.²⁹ Bundan dolayı konuşma becerisi haklı olarak göz ardı edilmiştir.³⁰ Mekteplerde Tanzimat'la başlayan usûl-i cedîd hareketi etkisini her geçen gün artırmıştır. II. Meşrutiyet döneminde de bu etki sürmüştür. Klasik sistem ve anlayış yerini yeni uygulamalara bırakmıştır. Arapça öğretimi de özellikle metot ve kitap bakımından bu hareketten etkilenmiş, yeni öğretim metotları geliştirilmeye çalışılmıştır.³¹

²⁵ Abdullah Cevdet, "Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât", *İctihâd* 19/168 (1 Ağustos 1924), 3397.

²⁶ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", *İctihâd* 4/60 (4 Nisan 1329), 1305.

²⁷ Abdullah Cevdet, "Âmâlîğin Sebepleri ve Âmâlîktan Korunma Çareleri", *İctihâd* 26/327 (15 Ağustos 1931), 5534.

Abdullah Cevdet, "Âmâlîğin Sebepleri ve Âmâlîktan Korunma Çareleri", *İctihâd* 27/328 (1 Eylül 1931), 5544-5546.

Dufestel, "Sihhî Sütun: Mektep Hastalıkları", *İctihâd* 28/243 (15 Kânûn-ı Sâni 1928), 4646-4647. Abdullah Cevdet,

"Sihhî Sütun: Mektep Hastalıkları", *İctihâd* 23/242 (01 Kânûn-ı Evvel 1927), 4609-4610.

²⁸ Kaya Nuri, "Hakikî ve Tam Bir Medeniyet Numunesi: Finler", *İctihâd* 19/163 (1 Mart 1924), 3319.

²⁹ Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2002), 292.

³⁰ Betül Can, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi* 44 (2010), 319.

³¹ Hasan Soyupek, *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 477-478.

Abdullah Cevdet, yirmi sene medreseye devam ettiği halde medrese talebelerinin doğru düzgün Arapça okuyup yazamadıkları gibi Türkçeyi de doğru okuyup yazamadıklarını ifade etmektedir: “Yirmi sene ale’devam medresede tahsilde bulunmuş kimselerin Arapça şöyle dursun Türkçe birkaç satır yazıyı doğru yazamadıklarını, doğru okuyamadıklarını gördüm!”³² Ali Kamil dil öğretiminde yeni usule göre hareket edilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu usüle göre özellikle başlangıç seviyesindeki talebeler dili tercüme ve gramer vasıtasıyla değil dil ile yüzleşerek ve yaşayarak öğrenmelidir: “Yeni usûl evvelce de bilmünâsebe söylenmiş olduğu vecihle bir lisânı hele bidayeten şâkirdâne terceme ve gramer vasıtasıyla ta’lîm etmeyi sûret-i katiyede red eder. Bu usûlün hassa-i fârikası şâkirdânı kelimelerle, cümlelerle değil doğrudan doğruya eşya ve ahvâl ile doğrudan doğruya tahsîl edeceği lisân-ı ecnebi ile müvâcehe etmektedir.”³³

İctihâd’da, medreselerde uzun yıllar Arapça eğitimi alan talebelerin Arap dilini öğrenemediklerine işaret edilmekte ve eski öğretim usullerinin terk edilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

1.3. Medreselerin Islahı

Uzun yıllar devletin eğitim sisteminin temelini oluşturan medreselerin ıslahına II. Meşrutiyet yıllarında da teşebbüs edilmiş ve medrese ıslahına dair nizamnameler hazırlanmıştır.³⁴ Ayrıca medreselerin ıslahı meselesi, İslamcı ve Batıcı düşünürlerin fikri mücadelesine konu olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerde yapılan ıslah faaliyetlerini öncekilerden ayıran temel özellik medreselerin idari, ilmi yapısı ve ders programlarında daha köklü ve sistematik önemli değişikliklere gidilmiş olmasıydı.³⁵ Bu şekilde yapılan ıslah ve ders programı değişiklikleri ile çağın ihtiyaç ve beklentilerine cevap verebilecek kişilerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir.³⁶ II. Meşrutiyet döneminde yapılan medrese ıslah çalışmaları medreseleri mektepler karşısında geri kalmışlıktan kurtaracak nitelikte yeniliklerdi. Ancak savaş yılları ve çatışmalardan dolayı medrese reformlarının sonuçlarını alma imkânı bulunamamıştır.³⁷ 3 Mart 1340/1924’te kabul edilip, 6 Mart’ta yürürlüğe giren Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnu ile hiçbir eğitim kurumu kapatılmadığı halde Maârif Vekili Vâsıf Bey tarafından hazırlanıp bütün bölgelere gönderilen bir tamim/genelge ile medreseler kapatılmıştır. Medreselerin kapatılması ve medrese talebeleri ile hocaları hakkındaki uygulamanın nasıl olacağı 11 Mart 1340/1924 tarihli tamimle ilan edilmiştir.³⁸

³² Abdullah Cevdet, “Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât”, 3397.

³³ Ali Kamil, “Lisân Tahsîli-Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine”, *İctihad* 4/79-2 (05 Eylül 1329), 1741.

³⁴ II. Meşrutiyet öncesi II. Abdülhamîd döneminde medreselerin ıslahına yönelik tasarlanan çalışma ve girişimler de bulunmaktaydı. Zeki Salih Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Çamlıca Yay., 2011), 46-52. Medreselerin gerileme nedenleri için Bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Dergâh Yay., 1983), 133-154. Ömer Özyılmaz, “Medreselerin Bozulma Sebepleri ve Bunların Islahı Yönünde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 133-150. Yaşar Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 23-39.

³⁵ Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yay., 2002), 168.

³⁶ Mustafa Öcal, “Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler-Uluslararası Sempozyum* ed. Fikret Gedikli (Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013), 1/126.

³⁷ Adem Ölmöz, “II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezleşme”, *Vakıflar Dergisi* 41 (Haziran 2014), 139.

³⁸ Mustafa Öcal, “Künye Defterlerine Göre İstanbul İmâm ve Hatip Mektebi (1924-1930)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 180.

Satı Bey'e göre medreselerin ıslahı, siyasi bir meseledir, siyasetçiler medreselerin ıslahı konusunda gayret göstermelidir, şu an medreselerin niçin ıslah edilmediği ve nasıl ıslah edilmesi gerektiği üzerinde durulmalıdır: "Medreselerin ıslahı meselesi tarihi değil siyasete ait bir meseledir... Biz şimdi Tanzimatçılar medreseleri niçin ıslah etmediler? Diye değil medreseleri niçin ıslah etmiyoruz? Ne vakit ıslah edeceğiz? Nasıl ıslah etmeliyiz? Diye düşünmeliyiz."³⁹ Satı Bey, medreselilerin mekteplilerden daha ciddi ve gayretli olduğunu düşünmekte ve medrese ıslahının gerçekleşmesi halinde medresede yetişen talebelerin memleket için faydalı bireyler olacağına değinmektedir: "Onların hemen hepsi, Tanzimatçıları medreseleri ıslah etmediklerinden -kendi hallerine bıraktıklarından- dolayı muaheze ediyorlar... Medreselilerde mekteplilerdekinden çok daha kuvvetli bir merâm ve ciddiyet, ve çok daha devamlı bir ceht ve dikkat bulunduğunu görmüş... Medreselerin ıslahı memlekete pek nüfuzlu ve faal, çok ciddi ve sebatkâr uzuvlar kazandıracığına kat'i bir kanaat hâsıl etmiş idim."⁴⁰

Abdullah Cevdet, İstanbul'da bulunan medrese ve öğrenci sayıları ve medreseye maliye ve vakıf hazinesinden ödenen nakdi tutarlar hakkında bilgiler paylaşmaktadır. Talebenin 15 ile 35 yaş arasında olduğuna ve 40 hatta 50 yaşında da birçok talebenin medresede bulunduğuna dikkat çeken yazar, medreseye ayrılan bütçenin yetersiz olduğunu belirtmektedir: "İstanbul'da 178 medrese vardır. Bunlardan 10 kadarı muhterik olmuş. Bu medreselerde mukayyit talebenin miktarı 6,500'dür... Medreselerde mevcûd talebenin on beş yaşından yukarı olmak üzere senelerinin haddi azimesi otuz beştir ve kırk ve elli yaşında talebe pek çoktur. Şu sâikin gözden geçirilmesiyle pekâlâ anlaşılır ki medreselere ve memleketin hakikaten talanı ellerinde tutacak olan medrese neşyanına sarf edilen para otuz bir bin lira gibi ehemmiyetsiz, pek ehemmiyetsiz bir paradan ibarettir."⁴¹ Abdullah Cevdet'e göre medreselere ihtiyaç vardır, öyle ki bu ihtiyaç harbiye ve tıp mekteplerine olan ihtiyaç derecesindedir: "Nice medreseler yani sınıfı rûhânî yetiştirecek mektepler, Mekteb-i Harbiye kadar elzem ve Mekteb-i Tıbbiye kadar lazımdır."⁴² Abdullah Cevdet'in bu yaklaşımı, Gustave Le Bonn'un etkisiyle toplumsal değişimin sağlanabilmesi için sınıflı bir toplumun gerekliliğine inanmasından kaynaklanmaktadır.⁴³ Kılıçzade Hakkı Bey, Pek Uyanık Bir Uykü başlığı altındaki yazısında medreselerin kaldırılarak yerlerine modern tarzda üniversitelerin kurulmasını önermiştir: "Hâl-i hâzır medreseleri ilgâ edilip, Süleymâniye Medresesi yerine (College de France) tertîbinde gâyet mükemmel bir (Ulûm-u Edebiye Medresesi) yapılacağı gibi Fatih Medresesi yerine ise (Ecole Polytecnic) tarzında diğer bir (Medrese-i Âliye) vücûda getirilecektir."⁴⁴

İctihâd'da medreselerin kaldırılarak yerlerine Batı tarzında üniversitelerin kurulması fikri öne çıkmaktadır. Bunun yanında harbiye ve tıp mekteplerine olan ihtiyaç kadar medreselere de ihtiyaç olduğu dergide zikredilmiştir. Dergide medreselerin tamamen kaldırılması gerektiği fikrinin yanında medreselerin kaldırılmayıp ıslah edilmesi de savunulmuştur.

2. Cerr

Cerr uygulaması Osmanlı'da başlangıçtan beri var olan bir faaliyettir. Medrese talebesi ve hocalarının eliyle sürdürülen bu faaliyet yılın üç ayında "Recep, Şaban ve Ramazan" köy, kasaba ve şehirlerde halka vaaz, irşat ve Kur'an eğitimi hizmetleri götürülerek

³⁹ Satı (el-Husri), "Tanzimatçılık Meselesi-1-", *İctihâd* 4/64 (02 Mayıs 1329), 1381-1382.

⁴⁰ Satı (el-Husri), "Tanzimatçılık Meselesi-1-", 1381.

⁴¹ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1305.

⁴² Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1306.

⁴³ Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, 142.

⁴⁴ Kılıçzade Hakkı Bey, "Pek Uyanık Bir Uykü", *İctihâd* 4/57 (7 Mart 1329), 1261.

gerçekleştirilmiştir. Cerr'e çıkan kişilerin ihtiyaçları gittikleri yerdeki kişiler tarafından karşılanmıştır. Cerr, din eğitimi tarihinde medreselilerin halka kaynaşması açısından önemli bir tecrübe olmuştur.

Tanzimat döneminden itibaren medreselilerin ekonomik durumları daha da zayıflamaya başlamıştır. Bu dönemde medrese ve mensuplarına finansman desteği sağlayan vakıflar Evkaf Nezâreti'ne bağlanmıştır. Vakıfların gelirleri zaman içerisinde devletin bütçe açıklarının giderilmesinde kullanılmış, bu da medreselerdeki ekonomik durumu olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle; Tanzimat ve II. Abdülhamîd dönemlerinde yapılan cerr uygulamaları daha çok medreselilerin geçimlerini sağlamaya yönelik faaliyetler olmuştur.⁴⁵ Cumhuriyet döneminde kısmen de olsa devam eden cerr uygulaması, okullardan yetişen din görevlilerinin şehir, kasaba ve köylere atanmaları sonucunda tarihe karışmıştır.⁴⁶

Abdullah Cevdet, memleketin din işlerini deruhte etmeye ve bu alanda rehber olmaya istekli medrese talebesinin cerr sürecinde adeta dilenci durumunda bırakıldığını söylemektedir: "Her senenin şühûr-ı selase-i mübareke denilen üç ay köylerde, kasabalarda, adeta dilencilikten başka bir şey olmayan cerr ile, perişan ve mütezellil geçinmeye mecbur olan bu talihsiz gençler memleketin ruhanileri ve ruhlarının rehberleri olmaya namzettirler!"⁴⁷ Cevdet, medrese ve Macar Katolik talebeleri arasında konu ile ilgili bir karşılaştırma yapmıştır. Yazar, medrese talebelerinin cerr çıkararak dilenci durumuna düşürüldüğünü, Katolik eğitimi alan Macar talebelerinin ise böyle bir durumla karşı karşıya bırakılmadığını belirtmektedir: "Biz softaları ilga değil i'lâ etmek istiyoruz... Avustuya'nın (Viyan'a)'sında Katoliklerin medreselerini tetkik etmiştim... Onlar senenin üç ayını tesse'ül ile geçirmezler. Yemeklerini kendileri pişirmezler, çamaşırlarını kendileri yıkamazlar... Öğrenmeye ve öğretmeye alışmışlardır."⁴⁸

İctihâd'da, medrese talebelerinin cerr faaliyetini sürdürürken hükümet veya medrese tarafından maddi destekten yoksun bırakılıp, cerr için gittikleri yerlerdeki kişilere muhtaç halde bırakılmaları dilencilik olarak nitelenmiştir. Dergide tesse'ül yani dilencilik kavramı cerrin karşılığı olarak kullanılmıştır.

3. Köy İmamları

İmamlar, din görevlisi olarak toplumda önemli bir vazifeyi yerine getiren ve topluma rehber olan kişilerdir. İslam'ın ilk yıllarından itibaren imamlar sadece ibadet işlerini yürütmekle kalmamış halkla bütünleşerek birtakım sorumluluk ve görevlere de sahip olmuşlardır. Osmanlı'nın son dönemlerinde özellikle köy imamlarının köylünün tenvir edilmesindeki yeterlilikleri gündeme gelmiş ve tartışılmıştır.

Osmanlı'da imamların görevleri din işleri ile sınırlı değildi. İmamlar köy ve mahalle yönetimlerinde söz sahibi idiler. İmamların bu özellikleri Tanzimat devrine kadar değişmeden gelmiştir. II. Mahmud döneminde kurulmaya başlanan muhtarlık teşkilatı, imamların yönetici kimliklerini ikinci plana atmıştır.⁴⁹ II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde din görevlilerinin

⁴⁵ Hümmet Kanal, "II. Abdülhamîd Devrinde İstanbul Medreselerindeki Öğrencilerin Cerr Faaliyetleri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 3/2 (2014), 283-284.

⁴⁶ Mehmet İpşirli, "Cerr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/388. "2. Kendine doğru çekme, cezb, celb: cerr-i menfaat. 3. Talebe-i ulûmun şühûr-i selâsede imâmet ve va'z ve sâir bu gibi vezâifi ifâ ederek nafakalarını toplamaları. (Bu mana Arabiye'den olmayıp ikinci manadan alınmıştır.) Bk. Şemseddin Sami, "Cerr", *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 472. Eskiden medrese talebesinin, mübârek üç aylarda köylere dağılıp halka, dînî öğütlerde bulunmak, namaz kıldırmak veya müezzincilik etmek sûretiyle para ve erzak toplaması. Bk. Ferit Devellioğlu, "Cerre Çıkma", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât* (Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 2003), 135-136.

⁴⁷ Abdullah Cevdet, "Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât", 3397.

⁴⁸ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1305.

⁴⁹ Kemal Beydilli, "İmâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/182. Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde ülkenin en ücra köşesine imâmlar aracılığıyla, reformlar çağı XIX. Yüzyılda ise Osmanlı

başarısı ve yeterliliği daha fazla tartışılır olmuştur. Görülen eksikliklerin giderilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Tevhûd-i Tedrîsât Kanûnu'nda ise "imâmet ve hitâbet gibi hidemât-ı dîniyyenin ifâsı vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi" amacıyla açılan İmâm ve Hatip mekteplerinin programları hazırlanırken II. Meşrutiyet yıllarında açılan medreselerin programları model alınmıştır.⁵⁰

Satı el-Husri, kaymakamlık yaptığı dönemde medreselilerin köylüler üzerindeki etkilerine yakından şahit olmuştur: "Kâimmakamlık'ta bulunduğun sıralarda medreselerin ne halde olduğunu ve medreselilerin köylüler üzerine ne kadar derin te'sirler yaptığını yakından görmüş idim."⁵¹ Abdullah Cevdet, Macar Katolik softaları ile köy imamları arasında bir mukayese yapmıştır. Cevdet, Katolik softalarının din hizmeti götördükleri köylerde en basit hali ile tabiplik, mühendislik, hâkimlik, ziraat muallimliği ve mühendisliği de yapabildiklerinden bahsetmektedir: "Macar softaları mektepten çıktıktan sonra birer köye (farer), yani rahip tayin olunurlar. Bunlar gittikleri köyde hem tabiplik, hem mühendislik, hem hâkimlik, hem ağronumluk (yani ziraat muallimi ve mühendisliği) ederler ve bunlar elzem olduğu kadar olsun yapabilmek için hazırlanmışlardır."⁵² Yazara göre köy halkını aydınlatacak, onlara vatan sevgisi aşılacak, üstünlük ve şeref yayacak imamlara ihtiyaç vardır: "Bizdeki köy imâmı makamında bulunan bu rahip efendinin hükümet-i belediye tarafından mahsûs maaşı vardır... O, bilakis dermandelere tasadduk eder ve onlara ümit ve cesaret verir... Ehali yapmak istiyoruz. İmâm efendiler yapmalıyız. Ordu yapmak istiyoruz. Köyüne nur, hubbu vatan, izzeti nefis saçacak rûhânîler yapmalıyız."⁵³

İctihâd'da, köy imamlarının halk üzerinde önemli bir fonksiyona sahip olduğu ancak köylüye gerekli nitelikte hizmet götüremedikleri, idarecilerin sorumluluk içinde hareket ederek bu soruna acil bir çözüm bulmaları gerektiği ve dini konulara değil örneğin ziraat mühendisliği ve tıp konuları hakkında da malumat sahibi din görevlilerine ihtiyaç olduğu belirtilmiştir.

4. Softalık

Softa Osmanlı'da medreselilere yönelik kullanılan bir terimdir. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki mensupları softalık zihniyetini tenkit etmişlerdir. Muhtelif yayınlarda da softaların toplum içindeki itibarını sarsmaya yönelik yazılar kaleme alınmıştır. Cumhuriyet döneminde de bu yaklaşım benzer şekilde din adamlarına karşı sürdürülmüştür.

Farsça'da yanmış, tutuşmuş anlamına gelen sũhte kelimesi, Osmanlı devrinde medrese öğrencileri için onların ilim aşkıyla yanmış tutuşmuş olmalarına izâfeten kullanılmıştır. Bu terim zamanla softa şeklini almıştır. Softa kelimesi, Osmanlı'da XVI. yüzyılda kullanılmaya başlanmış olup imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında softaların yapılan reformlara karşı direnmesi sebebiyle ham softa deyimi literatüre girmiştir. Bugünkü Türkçe'de softa kelimesiyle bir görüşe, bir inanışa körü körüne bağlanan kimse kastedilmektedir.⁵⁴ Softaların Kanûn-i Esasinin ilânını desteklemeleri, Padişahın yetkilerini sınırlamak arzusundan öteye, kendi sosyal itibarlarını ve mali durumlarını sarsan

yerel yönetiminin en küçük yönetim birimi konumdaki muhtarlıklar ile ulaştığı söylenebilir. Bk. İsmail Arslan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâmlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2007/2), 247.

⁵⁰ Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 57-58.

⁵¹ Satı (el-Husri), "Tanzimatçılık Meselesi-1-", 1381.

⁵² Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1304. "Hayırlı, devamlı, hakikî inkılaplar; ancak köylülerin ruh ve vicdânlarında mütehasıl yükselmenin neticesidir. Her milletin kuvvet-i zendesi bu çalışkan, saf, tenderest tabaka teşkil eder." Bk. Abdullah Cevdet, "Köylülerimiz İçin", *İctihad* 4/63 (25 Nisan 1329), 1362.

⁵³ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1305.

⁵⁴ Mustafa Alkan, "Softa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/342-343.

gelişmelere bir son vermek ümidinden ileri gelmekteydi.⁵⁵ 1876 Anayasası ilân edilirken, softaların Kanûn-i Esasi taraftarı olmaları yeniliklere karşı gösterdikleri son ilgidir. Yeniliklerin kendilerine rakip zümrelerin güçlenmesine hizmet etmesi, bir kurtarıcı olarak görülen Kanûn-i Esasinin sosyal ve maddi durumlarını iyiye götürücü hiçbir etki yapmaması, softaları yeni düzene yabancılaştırmıştır.⁵⁶

Kılıçzade Hakkı Bey, gelecekle ilgili gördüğü bir rüyayı “Pek Uyanık Bir Uyku” başlığı altındaki yazısında paylaşmaktadır. Bu yazıda softalara müstakil oda verilmesi gibi bazı ayrıcalıklar kaldırılmakta, sarık ve cübbenin sadece ulemaya mahsus hale getirilmesi teklif edilmektedir: “...softâlık mesleği i’lâ olunacak ve mekteplerde softâlara şimdiki medreselerde olduğu gibi birer oda verilmeyib dünyanın her tarafında olduğu gibi nezâret altında bulundurulacaklardır... Sarığı sarmak ve cübbe giymek yalnız ulema-yı kirâma tahsis edilip mekâtib-i âliye-i dînîyeden şehâdetnâmesiz olanlar ve tefsîr ve hadîs-i şerîf ile sair ulûm-u dînîyeden bînasib bulunanlar sâlif-ül-arz kisve-i ilmiyeye bürünemeyeceklerdir...”⁵⁷ Yazara göre softalar, ilmi nasara ve yensuruyu tekrarlamaktan ibaret görmektedir ve softalık fikri ile hiçbir ilerleme kaydedilemeyecektir: “Yirmi otuz sene mütemâdiyen (nasara yensuru ve gâle yegülû) tasrifâtının karşısında sallanıp durmaktan başka bir hüner gösteremeyen bu kabiliyetsizlerin nesine güvenmelidir de etfâl-i müslimini bunların yed terbiyesine teslim etmelidir...”⁵⁸ Yazar softaların padişahları yanlış yönlendirdiklerinden de bahsetmektedir: “Hep müfti-ü'l-enam ve Şeyhülislâm namı mübareği altındaki softalık emel ve efkârının muşahhısları, hadimleri değil mi idi...”⁵⁹ Yazar; yıllarca softaların dinlendiğini, artık kendileri gibi hakiki Kur’ân dindarlarının, ilim ve fen taraftarlarının dinlenilmesi zamanının geldiğini belirtmektedir. Yazara göre Avrupalılar gibi çalışmadıkça onlar gibi düşünmedikçe milletin ve dinin muhafazası mümkün değildir: “Halka diyeceğiz ki: Altı yüz seneden beri softaları, şeyhleri, dervişleri dinlediniz, kazancınız hüsrândan ibâret kaldı... Değil Âsya'ya çekilmek, kutuplara kadar firâr etsek Avrupalılar gibi düşünmedikten Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra orada dahi yakamızı bırakmazlar, mevcudiyet-i mukaddese-i diniye ve milliyemizi muhâfaza ettiremezler.”⁶⁰

Kılıçzade, Yunus Hoca diye isimlendirdiği bir medrese talebesi hakkında bir hikâye kaleme almıştır. Bu hikâyede medrese mensupları haklarında olumsuz kanaatler belirtildiğinden dergi bir süre kapatılmıştır. Hikâyeye göre Yunus Hoca Konya'dan İstanbul Süleymaniye Medresesine talebe olarak gelmiştir. Medrese hocası, medrese talebesi Yunus Hocayla ilk tanışmalarında ona şehirdeki yaşam hakkında uyarılarda bulunmuştur: “Bana bak molla bunun burasına İstanbul derler. Konya'ya hiç benzemez. Burada kadınlar, kızlar insanı aldatırlar. Yoldan çıkarıp azdırırlar. Anladın mı köftehor? Doğru gidip doğru gelmeli... Al şu iki kitabı. Bunun biri halebi, diğeri de emsiledir... Her gün ikiden dörde kadar der. Ondan sonra istirahat. Gece bol bol uyku. Oh!”⁶¹

Abdullah Cevdet kısa bir süre sonra softalık hakkında bir yazı kaleme almıştır. Sözlerine başlarken Kılıçzadenin derginin kapatılmasına neden olan yazısına işaret etmektedir. Abdullah Cevdet'e göre Kılıçzade'nin yaptığı tenkitler bozulmuş softalık sistemine yöneliktir:

⁵⁵ İlter Turan, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 29/1-4 (Ekim 1969 - Eylül 1970), 177.

⁵⁶ Turan, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, 188-189.

⁵⁷ Kılıçzade Hakkı Bey, “Pek Uyanık Bir Uyku”, 1261-1262.

⁵⁸ Kılıçzade Hakkı Bey, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, *İctihad* 4/58 (14 Mart 1329), 1280.

⁵⁹ Kılıçzade Hakkı Bey, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, 1278.

⁶⁰ Kılıçzade Hakkı Bey, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, 1281.

⁶¹ Kılıçzade İsmail Hakkı, “Yunus Hoca Hikâyeleri: Yunus Hoca Talebe”, *İctihad* 4/77 (22 Ağustos 1329), 1704-1705.

“İctihâd’ın tatilini mevcub olan ve (İctihâd)’ın 58. numarasında münderiç bulunan bir makaleyi tenvîr ve ikmal edeceğim... Bizim düşmanımız softalar asla değil bizim düşmanımız hem softaların hem bütün âlem-i İslâm ve insanın düşmanı olan mütereddi softalıktır.”⁶² Yazara göre softalık kaldırılmamalı, yüceltilmeli ve kurtarılmalıdır. Milletın de geleceği softaların kurtarılması ve yüceltilmesine bağlıdır. “Bu milletın... tahlîs ve i’lası bu sınıfın tahlîs ve i’lasına bağlıdır.”⁶³ Abdullah Cevdet dergide 30-35 yaşlarında bir mektebi nüvvâb öğrencisiyle arasında geçen bir anısını paylaşmaktadır. Mekteb-i nüvvâb öğrencisi, bir tıbbiyeli olan Abdullah Cevdet’e “büyük abdest sonrası kemik ve tezek ile temizlik yapmayın, kemik ve tezek mümin cinlerin gıdasıdır” sözündeki hikmeti sormaktadır: “Bana hitaben: Hoca Efendi! Siz hekim bir zatsınız size bir şeyi soracağım, hali merhum kitabının (adâb-ı istinca) mebhasında (kemik ve tezek ile istinca etmeyiniz çünkü kemik ve tezeğin, taife-i cinden olan mümin kardeşlerinizin gıdasıdır, diyor. Bunun hikmeti babında ne dersiniz? Ben suâlin karşısında büyük bir hayrete düşmeksizin doğrusu biraz hemurlu bir cevap verdim. Fakat 19 seneden beri tahsîl-i ilmi şerîf ile meşgul olan bedbaht Mehmet Ali Efendi’nin cümlemize hisse çıkaran bedbahtlığına yandım.”⁶⁴ Abdullah Cevdet, eğitimle hayatını geçirmiş bir talebenin bu durumu karşısında hayret ve şaşkınlık içinde kaldığını söylemektedir. Kendisi kemikle temizlik yapmanın sihi açıdan zararlarından bahsetmiş, cinlerin gıdası olup olmamasından değil hijyen ve kesici bir madde olduğundan kemiği bir temizlik aracı olarak görmemiştir: “İnsanın narın olan o yerini kesebilir, mezar mikroplar için bab-ı duhûl açabilir. Bu mahzur ve tehlike bedihîdir. Fakat kemiğin taife-i cinden bir taife-i mü’minenin gıdası olduğunda diyeceğim yoktur dedim. Medreselerde Talebe-i ulûmun aziz ömürleri böyle heder olurdu.”⁶⁵

Kılıçzade, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harp” başlıklı yazısının devamı niteliğinde bu sefer yazdıklarının tam ve doğru bir şekilde anlaşılmadığını ve bu sebeple suçlandıklarından bahsederek konuyu tekrar gündeme getirmiştir. Bu defa başlık “Dervişlik, Softalık Meselesi” şeklindedir. Yazar, cümlelerine başlarken sahte ve bozulmuş softalığa karşı geldiğini tekrar etmiştir: “Ben, softalığın o sahte ve köhne efkâr ve i’tikadâtına ve usûl-i ta’lîm ve terbiyesine karşı ilân-ı muhâsime ve cihad etmiş idim ki, beni, bu mücâhedemden men edecek hiç bir kuvvet mevcûd değildir.”⁶⁶ Yazara göre Bab-ı Meşîhat halkı ilme, sanayiye, ticarete, ziraata ve zengin olmaya teşvik etmelidir: “Bana kalırsa, bab-ı meşîhat halkı, ilme, sanayiye, ticarete, ziraata hâsılı kavi, münevver ve zengin olmaya meşvik ahkâm-ı diniyeye havi beyannâmeler, emirler estâr buyurursa daha doğru hareket etmiş olur. Çünkü, işte bî’t-tecrûbe sabit oluyor ki, kuru bir dua ile, asker-i İslâm muzaffer ve ‘küffar ha kesar’ makhur olmuyor.”⁶⁷ Yazar, softaların hepsinin bozulmuş olmadığına işaret ederek softalar içinde dine ve millete hizmet etmiş seçkin isimlerden örnekler vermiştir: “Softalık mesleğinden yetişmiş ve dîn ve millette hizmet etmiş gerek eskilerden ve gerek yenilerden birçok isimler sayabiliriz... Keza merhum Hoca Şakir Efendi... Mahmud Esad Efendi, Musa Kazım Efendi, Cemaleddin Efendi... ve elh.”⁶⁸

Abdullah Cevdet, İctihâd’ın softa düşmanı olmadığını tekrar kaleme almıştır: “Onuncu sene-i tesisyesini yaşayan (İctihâd)’ın içinde böyle bir husumetin delili ve dili olan bir kelimecik gösterilmesini muhaliflerimizden isteriz... Biz (Mehmed Şerif)’in Anadolu’da bir Müslüman

⁶² Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, 1303.

⁶³ Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, 1304.

⁶⁴ Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, 1305.

⁶⁵ Abdullah Cevdet, “Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât”, 3397.

⁶⁶ Kılıçzade İsmail Hakkı, “Dervişlik, Softalık Meselesi”, *İctihad* 4/62 (18 Nisan 1329), 1349.

⁶⁷ Kılıçzade İsmail Hakkı, “Dervişlik, Softalık Meselesi”, 1350.

⁶⁸ Kılıçzade İsmail Hakkı, “Dervişlik, Softalık Meselesi”, 1350-1351.

Türk'ün Şeyhu'l-İslâm Efendi Hazretlerine Son Sözü ünvanlı kitabını tecbil ettik... Bundan bizim softa düşmanı olmamıza hüküm vermek muhkem bir insafın kârı olmamalıdır.”⁶⁹ Yazar daha önce yayınladığı İctihâd'ın 60 numaralı ve 4 Nisan 1329 tarihli “Softalığa Dair” adlı makalesinin bazı önemli gördüğü yerlerini yeniden yayımlamakta ve niyetlerinin vatan için ferahı ve doğruyu istemek olduğunu söylemektedir: “Makalemizin en canlı satırlarını aldık... Biz vatanımız ve umûm vatandaşlarımız için nur ve hayat istiyoruz. Her çürük çürütür.”⁷⁰

İctihâd asıl amacının bozulmuş ve ekseninden çıkmış softalık anlayışı ile mücadele olduğunu belirtmektedir. İctihâd'da softalığa yapılan sert tenkitlerin yanında başkaca yazılarda softalığa yönelik daha yumuşak ve hassas bir üslup da kullanılmıştır. Dergi, softalık meselesini önemsemekte ve bir problem olarak görmektedir.

Sonuç

II. Meşrutiyet ve sonrasında başta medreseler olmak üzere din eğitiminde geniş bir gündem bulunmaktadır. Bu anlamda Batıcılık paradigmasının önemli bir temsilcisi olan İctihâd dönemin önde gelen diğer dergileri gibi din eğitimi konuları ile yakından ilgilenmiştir.

İctihâd medreselerin ıslahı, medrese binaları, medreselerde Arapça öğretimi, cerr, köy imamları ve softalık konularında bazı tespitler yaptıktan sonra bunlara dair çözüm önerileri sunmuştur. Dergiye göre medreseler modern çağın gereksinimlerini karşılayamamaktadır. Medrese binaları eskimiş ve eğitim-öğretim için elverişli mekânlar olmaktan çıkmıştır. Uzun yıllar medrese eğitimi alan talebeler Arapça'yı öğrenememektedir. Bir başka konu olan cerr uygulaması ile talebeler dilenci durumuna düşmekte ve tatil yapamamaktadır. Köy imamları ise köylünün maddi ve manevi kalkınmasında etkili olamamakta ve medrese mensubu bazı softalar ülkenin ilerleme ve gelişmesine engel teşkil etmektedir.

Derginin tespit ettiği bu sorunların çözümünde; medreselerin kaldırılıp yerlerine modern tarzda mekteplerin açılması veya medreselerin ıslahına gidilmesi, medrese binalarının Avrupa mekteplerine benzer şekilde modern tarzda inşa edilmesi, dil öğretiminde eski usullerin bırakılarak yeni usullere geçilmesi, cerr uygulamasının kaldırılarak talebelerin ihtiyaçlarının hükümet tarafından karşılanması, köy imamlarının mesleki eğitimlerine ilaveten Batı'da rahip mekteplerinde olduğu gibi beşeri konularda da eğitim görmelerinin sağlanması, softalara tanınan ayrıcalıkların kaldırılması ve bozulmuş olarak gördükleri softalık zihniyetine son verilmesi gerektiği savunulmuştur.

Dergi, Batıcılık kimliği ile ön plana çıktığından, dergide sunulan çözüm önerileri de bu anlayış çerçevesinde ortaya konulmuştur. Ancak, dergide din eğitime dair getirilen tüm görüşlerin Batıcılık yaklaşımıyla ilgisinin olduğunu söylemek de doğru olmaz. Örneğin; çağdaş eğitime geçilmesi ve medreselerin tamamen kaldırılması fikri Batıcılık yönü ağır basan bir yaklaşımdır denilebilir. Fakat bu düşüncenin aksine dergide medreselerin kaldırılmayıp ıslah edilmesi de savunulmuştur. Sonuç olarak dergi din eğitimi meselelerinin çözümüne daha çok kendi ideolojik anlayışı çerçevesinde katkıda bulunmuş, sunduğu önerilerle dönemin sorunlarını anlama ve tahlil etmede yol göstermiştir.

⁶⁹ Abdullah Cevdet, “Softa Perverlik mi, Softa Kerizlik mi?...”, *İctihâd* 4/99 (27 Mart 1330), 2231.

⁷⁰ Abdullah Cevdet, “Softa Perverlik mi, Softa Kerizlik mi?...”, 2232.

Kaynakça

- Abdullah Cevdet. "Âmâlîğın Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri". *İctihâd* 26/327 (15 Ağustos 1931), 5531-5534.
- Abdullah Cevdet. "Âmâlîğın Sebepleri ve Âmâlıktan Korunma Çareleri". *İctihâd* 27/328 (1 Eylül 1931), 5543-5546.
- Abdullah Cevdet. "Köylülerimiz İçin". *İctihâd* 4/63 (25 Nisan 1329), 1362-1365.
- Abdullah Cevdet. "Mezheb-i Bahauallah-Dîn-i Ümem". *İctihâd* 17/144 (1 Mart 1922), 3015-3017.
- Abdullah Cevdet. "Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tadrîsât". *İctihâd*. 19/168 (1 Ağustos 1924), 3397-3402.
- Abdullah Cevdet. "Sıhî Sütun: Mektep Hastalıkları". *İctihâd* 23/241 (01 Kânûn-ı Evvel 1927), 4609-4610.
- Abdullah Cevdet. "Softa Perverlik mi, Softa Kerizlik mi?...". *İctihâd* 4/99 (27 Mart 1330), 2231-2232.
- Abdullah Cevdet. "Softalığa Dair". *İctihâd* 4/60 (4 Nisan 1329), 1303-1306.
- Akgündüz, Murat. *XIX. Asır Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Beyan Yay., 2004.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö. 1000 - M.S. 2019*. Ankara: Pegem Akademi, 2019.
- Ali Kamil. "Lisân Tahsîli-Maârif Nezâretinin Nazar-ı Dikkatine". *İctihâd* 4/79-2 (05 Eylül 1329), 1741-1744.
- Alkan, Mustafa. "Softa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Arslan, İsmail. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâmlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2007/2), 235-248.
- Aslan, Taner. "İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet'e Tesirleri". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (Ağustos 2008), 345-377.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yay., 1983.
- Baltacı, Ali. "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 368-388.
- Beydilli, Kemal. "İmâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/181-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bowen, G. A. "Document Analysis as a Qualitative Research Method". *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 27-40.
- Büyüköztürk, Şener. *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum İstatistik* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2014).
- Can, Betül. "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri". *Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi* 44 (Yaz 2010), 305-320.
- Cebeci, Suat. "Eğitim Anlayışı Açısından Osmanlı Medreseleri İle Orta Asya Medreselerinin Mimari Özellikleri". *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. ed. Fuat Aydın. İstanbul: Mahya Yayınları, 2019, 411-420.

- Çapcıoğlu, Fatma. *Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 2003.
- Doğan, Recai. *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Dufestel. "Sihhî Sütun: Mekteb Hastalıkları", *İctihâd* 23/243 (15 Kânûn-ı Sâni 1928), 4645-4647.
- Duman, Abdullah. *Eğitim (Din Eğitimi) Açısından Sebülürreşâd ve İctihad Dergilerinin İncelenmesi ve Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Ergün, Mustafa. "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri". 100. Yılında II. Meşrutiyet: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yay., 2009.
- Ergün, Mustafa. *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yay., 1996.
- Erkek, Mehmet Salih. *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Furat, Ayşe Zişan. "Eğitim-Mimari İlişkisi Açısından Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 181-208.
- Gevgili, Ali. "Türkiye Basını". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. 1/202-203. İstanbul: İletişim Yay., 1983.
- Gönenç, E. Özgür. "Türk Basınında Fransız Modeli ve Etkileri". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 93-105.
- Gündüz, Mustafa. *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*. Ankara: Lotus Yay., 2007.
- Gündüz, Uğur. *Basında Batılılaşma Tasarımı: Jön Türk Gazeteciliği İle Günümüz Gazeteciliğinin Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Abdullah Cevdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/90-93. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Anlaşılamayan Adam". *Sabah*. Erişim 20 Mayıs 2023. <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2015/12/27/anlasilamayan-adam>
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2002), 274-293.
- İpşirli, Mehmet. "Cer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/388-389. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Kahraman, Alim. "Matbuat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/121-125. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Kanal, Hümmet. "II. Abdülhamîd Devrinde İstanbul Medreselerindeki Öğrencilerin Cerr Faaliyetleri". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 3/2 (2014), 251-294.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Nobel Yay., 2002).
- Kaya Nuri. "Hakikî ve Tam Bir Medeniyet Numunesi: Finler". *İctihâd* 19/163 (1 Mart 1924), 3319-3321.
- Kılıçzade Hakkı Bey. "Pek Uyanık Bir Uyku". *İctihâd* 4/57 (7 Mart 1329), 1261-1264.
- Kılıçzade Hakkı Bey. "Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb". *İctihâd* 4/58 (14 Mart 1329), 1277-1281.
- Kılıçzade İsmail Hakkı. "Dervişlik, Softalık Meselesi". *İctihâd* 4/62 (18 Nisan 1329), 1349-1352.
- Kılıçzade İsmail Hakkı. "Yunus Hoca Hikâyeleri: Yunus Hoca Talebe". *İctihâd* 4/77 (22 Ağustos 1329), 1703-1711.
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 170-189.
- Öcal, Mustafa. "Künye Defterlerine Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 175-232.
- Öcal, Mustafa. "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese İslahatları Üzerine Bir Değerlendirme". *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler-Uluslararası Sempozyum*. ed. Fikret Gedikli. 1/87-150. Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013.
- Ölmez, Adem. "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme". *Vakıflar Dergisi* 41 (Haziran 2014), 127-140.
- Özyılmaz, Ömer. "Medreselerin Bozulma Sebepleri ve Bunların Islahı Yönünde Yapılan Çalışmalara Kısa Bir Bakış". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 133-150.
- Polat, Nazım H. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/446-448. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sarıkaya, Yaşar. "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 23-39.
- Satı (el-Husri). "Tanzimatçılık Meselesi-1-". *İctihâd* 4/64 (02 Mayıs 1329), 1379-1383.
- Soyupek, Hasan. *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317.
- Şen, Nurcan. "Tanzimat Devri Periyodikleri ve Dergicilik". *Gazi Türkiyat* 5 (Güz 2009), 381-393.
- Tansu, Yunus Emre. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 4/1 (17 Nisan 2018), 113-142.
- Tansu, Yunus Emre. *Batıcı Düşüncenin Etkili Bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi (1904-1932)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. İstanbul: İletişim Yay., 1998.
- Turan, İlter. "Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 29/1-4 (Ekim 1969-Eylül 1970), 171-191.

- Ünişen, Ali. *II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Yayımlanan Başlıca Mecmûalardaki Eğitim Bilimleri İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Zengin, Zeki Salih. "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 33-61.
- Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yay., 2002.
- Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yay., 2011.